

Izvorni naučni članak

UDK: 330.354:330.162; 339.192(497.11); 316.334.2
doi: 10.5937/ekonhor1503173G

DRUŠTVENI KAPITAL KAO DETERMINANTA SIVE EKONOMIJE U REPUBLICI SRBIJI

Nataša Golubović* i Marija Džunić

Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu

Koncipiranje i primena mera usmerenih na uvođenje sive ekonomije u legalne tokove pretpostavljaju poznavanje uzroka i strukture neformalne aktivnosti. Uticaj institucionalnih faktora koji podstiču razvoj sive ekonomije (poreskog opterećenja, stepena regulacije privrede, kapaciteta državne uprave), predmet je brojnih teorijskih i empirijskih istraživanja. Za razliku od toga, uticaj društvenog kapitala, odnosno, karaktera društvenih veza i odnosa na sivu ekonomiju, istraživao je u manjoj meri. Polazeći od toga da je u Republici Srbiji (RS) neformalni sektor privrede rasprostranjen toliko da predstavlja važnu prepreku poslovanju preduzeća u RS, cilj ovog rada je da istraži da li karakteristike društvenih veza i odnosa, odnosno, društvenog kapitala u RS, predstavljaju pogodno tle za rast sive ekonomije. U tom kontekstu, posebno će se analizirati karakteristike i učestalost društvenih kontakata, partikularizovano poverenje i institucionalno poverenje, kao determinante sive ekonomije u Republici Srbiji.

Ključne reči: društveni kapital, društvene mreže, poverenje, siva ekonomija

JEL Classification: E26, O17, Z136

UVOD

Siva ekonomija predmet je istraživanja različitih nauka, počev od ekonomije, antropologije, političkih nauka, sociologije. Ključna pitanja u istraživanju ovog fenomena u ekonomskoj nauci odnose se na veličinu i strukturu sive ekonomije, uzroke rasta sive ekonomije, njene posledice na produktivnost i blagostanje, uticaj na privredni rast, siromaštvo i nejednakost. Iako siva ekonomija obezbeđuje egzistenciju milionima ljudi i predstavlja svojevrsnu „sigurnosnu mrežu“ za mnoge

pojedince i porodice, negativni efekti po privredu i društvo daleko prevazilaze njene pozitivne efekte.

Mere usmerene na uvođenje sive ekonomije u legalne tokove zasnivaju se na poznavanju uzroka i strukture neformalnih aktivnosti. U tom pogledu, poseban problem predstavlja činjenica da su podaci o neformalnim aktivnostima nepouzdati i nepotpuni. Siva ekonomija predstavlja složenu celinu, sastavljenu od čitavog niza različitih aktivnosti, zbog čega njeno merenje predstavlja poseban izazov.

Budući da se neformalne transakcije oslanjaju na društvene veze, istraživanje načina na koji društvene mreže funkcionišu važno je za potpunije razumevanje sive ekonomije. Društveni kapital bivših socijalističkih

* Korespondencija: N. Golubović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Trg Kralja Aleksandra 11, 18000 Niš, Republika Srbija; e-mail: natasa.golubovic@eknfak.ni.ac.rs

privreda karakteriše obilje društvenih veza koje su građene sa ciljem prevazilaženja nestašica dobara i usluga. Te veze sada se koriste, zajedno sa drugim resursima, u svrhu rešavanja problema u tržišnoj ekonomiji. Neformalne ekonomske transakcije nastavile su da igraju važnu ulogu i u periodu tranzicije, popunjavajući prazninu nastalu kao rezultat urušavanja postojećih institucija socijalističke privrede i spore izgradnje institucija tržišne privrede (Busse, 2001).

Cilj ovog rada je da istraži da li karakteristike društvenih veza i odnosa, odnosno, društvenog kapitala u Republici Srbiji (RS) predstavljaju pogodno tle za rast sive ekonomije. Pretpostavke od kojih polazimo u analizi su da učestalost društvenih kontakata i međusobno (partikularizovano) poverenje podstiču rast sive ekonomije, dok institucionalno poverenje negativno utiče na njen rast. Ispitivanje nivoa raspoloživog društvenog kapitala, u smislu inteziteta društvenih kontakata, gustine društvenih mreža i postojećeg nivoa međusobnog i institucionalnog poverenja, biće zasnovano na podacima *Trećeg ispitivanja kvaliteta života u Evropi (Third European Quality of Life Survey, Eurofound, 2012)*, dok će se kao mera sive ekonomije koristiti podaci o percepcijama predstavnika poslovne zajednice koje se odnose na rasprostranjenost sive ekonomije u RS, koji su rezultat petog talasa Istraživanja o poslovnom okruženju i učinku preduzeća (*Business Environment and Enterprise Performance Survey - BEEPS V*), koje sprovodi Evropska banka za obnovu i razvoj (EBRD, 2015). Polazeći od postojećih istraživanja o uticaju društvenog kapitala na sivu ekonomiju, analiza empirijskih podataka o nivou društvenog kapitala obuhvatiće kako kvantitativni aspekt društvenih odnosa, u vidu intenziteta neformalnih društvenih kontakata u okviru društvenih mreža, tako i kvalitativne aspekte društvenog kapitala, u smislu nivoa specifičnih tipova poverenja, relevantnih za podsticanje ili ograničavanje neformalnih ekonomskih transakcija. Na kraju rada biće sistematizovani osnovni zaključci do kojih se istraživanjem došlo.

PREGLED LITERATURE

Ne postoji jedinstvena definicija, niti indikator sive ekonomije. Siva ekonomija najčešće se definiše

kao skup ekonomskih aktivnosti koje se obavljaju van institucionalizovanog privrednog ambijenta. Ukoliko se formalna ekonomija posmatra kao skup svih registrovanih ekonomskih transakcija, onda siva ekonomija obuhvata sve ekonomske transakcije koje nisu registrovane, odvijaju se bez odgovarajućih dozvola, nisu oporezovane i nisu regulisane (Thomas, 1992; Portes, 1995). Naziva se još i privredom u senci, neformalnim sektorom, neregularnim sektorom, crnim tržištem itd. Privredna aktivnost opisana ovim pojmovima neregularna je u smislu da pojedinci koje se njome bave, kako kupci tako i prodavci, nastoje da tu aktivnost sakriju od države. Oni to čine kako bi izbegli obavezu pribavljanja dozvola potrebnih za bavljenje tom delatnošću, izbegli propise i plaćanje poreza.

U zemljama u razvoju, u sivoj ekonomiji odvija se preko polovine ekonomske aktivnosti. Ona obezbeđuju egzistenciju milionima ljudi. Ipak, njena uloga u ekonomskom razvoju ostaje kontroverzna. Neki autori, poput H. de Soto-a (2000), u preduzećima koja posluju u sivoj ekonomiji vide neiskorišćeni rezervoar preduzetničke energije, koji je suzbijen državnom regulacijom. U tom pogledu, olakšavanje pristupa tržištu i bolje definisanje i zaštita svojinskih prava oslobodilo bi tu energiju, koja bi podsticajno delovala na privredni rast i razvoj. Drugi, poput S. Levy-a (2008), ukazuju na tamniju stranu sive ekonomije, a to su prednosti koje ova preduzeća uživaju u pogledu izbegavanja poreza i propisa. U Izveštaju Globalnog instituta McKinsey (2004), preduzeća u sivoj ekonomiji opisuju se kao paraziti koji neloyalno konkurišu preduzećima u regularnoj ekonomiji, koja posluju u skladu sa važećom zakonskom regulativom.

Siva ekonomija negativno utiče na ekonomsku efikasnost. Prvo, povećavaju se transakcioni troškovi, jer kupci moraju da posvete više vremena obavljanju transakcije, pređu veću udaljenost da bi obavili razmenu i sl. Takođe, u procesu razmene kupci često dobijaju robu lošijeg kvaliteta, kao i robu bez garancije (koja ide uz robu proizvedenu u legalnoj ekonomiji). Prelaskom u sivu ekonomiju preduzeća su u poziciji da zaobilaze sigurnosne i ekološke standarde, što znači da se zbog većih rizika kojima su potrošači i zaposleni izloženi, kao i zbog negativnih eksternih efekata na okolinu, smanjuje nivo društvenog blagostanja. Radnicima koji rade u sivoj ekonomiji ne uplaćuje se

socijalna i zdravstvena zaštita, što ima šire posledice s aspekta nejednakosti i siromaštva. Dalje, država gubi prihod od poreza i dozvola, koje je mogla da prikupi. Taj gubitak može da primora državu da poveća poreske stope ili uvede dodatne poreze kojima bi pokrila svoje izdatke, što dovodi do novih distorzija i novog prelaska aktivnosti u sivu ekonomiju. Ovo je posebno važno za zemlje koje se suočavaju sa izazovom fiskalne konsolidacije, poput RS. Treba dodati i to da svi oni koji učestvuju u sivoj ekonomiji krše neki zakon ili propis, a verovatno i neke običaje lokalne zajednice. Svako ko prekrši neki zakon i prođe nekažnjeno, može doći u iskušenje da krši i druge zakone. Na ovaj način podriva se moralna struktura zajednice.

Istraživanja uzroka sive ekonomije uglavnom su koncentrisana na dve grupe faktora:

- institucionalne faktore, i
- odnose između pojedinaca, kao i odnose između pojedinaca i države.

Prva grupa faktora odnosi se na institucionalne uslove koji omogućavaju razvoj sive ekonomije. U okviru ove grupe faktora, analizira se uticaj stepena regulacije privrede, poreskog tereta i kapaciteta državne uprave. Kada odlučuje hoće li preći u sivu ekonomiju ili ne, racionalni akter upoređuje koristi od poslovanja u sivoj ekonomiji i potencijalni trošak u vidu odgovarajuće kazne koju će platiti ukoliko bude uhvaćen. Porezi i drugi oblici državne regulacije mogu da smanje ekonomsku efikasnost i društveno blagostanje time što deformišu izbor između dobara, između rada i dokolice itd. Oni utiču i na izbor između obavljanja delatnosti u regularnoj ekonomiji i sivoj ekonomiji. Relativno veliki neformalni sektor mogao bi se objasniti velikim troškovima regulacije i oporezivanja koje snose pojedinci i preduzeća, zbog kojih imaju koristi ako pređu u sivu ekonomiju, a male kazne ako budu uhvaćeni. Ove zaključke potvrđuju rezultati analize S. Johnson-a, D. Kaufmann-a i P. Zoido-Lobaton-a (Johnson, Kaufmann & Zoido-Lobaton, 1998), koji su na uzorku od 49 zemalja (Latinske Amerike, Bivšeg SSSR-a i OECD-a) ustanovili da je siva ekonomija veća što je veći stepen regulacije u privredi, veći poreski teret, slabija vladavina prava, veći stepen korupcije u državnoj birokratiji. Prva dva skupa varijabli

obično mere koristi od prelaska u sivu ekonomiju, u cilju izbegavanja uplitanja države i oporezivanja, a druga dva povezana su sa verovatnoćom otkrivanja i kažnjavanja. Što je vladavina prava slabija i što su državni činovnici korumpiraniji, to je verovatnije da se zakon može zaobići, ili činovnik podmititi kako bi se izbegla kazna.

Druga grupa faktora odnosi se na društvene odnose, odnosno, istraživanje uticaja društvenog kapitala, pre svega, društvenih mreža, međusobnog poverenja i poverenja u institucije. Društveni kapital igra važnu ulogu u obavljanju transakcija u sivoj ekonomiji. Što se više siva ekonomija približava modelu pravog tržišta, to je više zavisna od društvenih veza u svom funkcionisanju (Portes, 1994, 430). Znatno deo ekonomskih transakcija u sivoj ekonomiji pretpostavlja postojanje društvenih veza, odnosno, neke vrste društvenog kapitala. Pojava i rast sive ekonomije, ne može se objasniti samo ekonomskim pritiscima (Burrioni, Crouch, Kaminska & Valzania, 2008, 487). Važnu ulogu igra i slabost javnih institucija, visok nivo organizovanog kriminala, specifičnosti institucionalnog okvira, kvalitet mehanizama za implementaciju, nizak nivo institucionalnog poverenja i visok nivo partikularizovanog (međusobnog) poverenja. A. Portes (1998), takođe, ukazuje na to da postoji skup faktora koji podstiče neformalne aktivnosti, a odnosi se na kvantitet i kvalitet društvenih odnosa. Kvantitativni aspekt društvenih odnosa najbliži je klasičnom pristupu društvenom kapitalu, gde se na društvene veze gleda kao na svojevrsan resurs. U osnovi koncepta društvenog kapitala jesu društveni odnosi; bolje rečeno, karakteristike društvenih odnosa koje omogućavaju ekonomskim akterima da ostvare svoje ciljeve. A. Portes (1998, 6), kao srž koncepta društvenog kapitala, ističe sposobnost aktera da obezbedi koristi na osnovu članstva u društvenim mrežama ili drugim društvenim strukturama. U tom smislu, društveni kapital podrazumeva ukupnost aktuelnih i potencijalnih resursa koje određena društvena grupa može da mobilise kroz svoje članove. Društveni kapital se, međutim, razlikuje od ostalih oblika kapitala, jer je sastavni deo društvenih odnosa, a ne samih aktera (Coleman, 1990).

Iako se o društvenim mrežama piše uglavnom u afirmativnom kontekstu, one mogu da produkuju

i negativne posledice (Portes & Landolt, 1996). Po P. Dasgupta-u (2000, 390), društvene mreže mogu predstavljati podsticaj, ili prepreku, u zavisnosti od razloga zbog kojeg su nastale. Ukoliko pojedinac ima gustu mrežu odnosa sa drugim pojedincima, rastu šanse da se poveže sa onim akterima koji su u stanju da realizuju neformalne transakcije. Drugim rečima, broj i učestalost društvenih kontakata ohrabruje uključivanje u neformalne aktivnosti. Pretpostavka da je gustina društvenih veza proporcionalna broju neformalnih transakcija zasniva se na višim opštim transakcionim troškovima neformale razmene. Troškovi prikupljanja informacija u cilju obavljanja neformalnih transakcija veći su zato što, u odsustvu komunikacije putem medija i reklame, učesnici u neformalnim transakcijama zavise od prijatelja, rođaka i poznanika. J. Field (2003, 83) ističe da treba praviti razliku između produktivnih društvenih mreža koje imaju pozitivne efekte za članove i društvenu zajednicu u celini, i društvenih mreža koje imaju pozitivne efekte za članove, ali negativne za širu zajednicu. Istražujući društvene mreže u Holandiji, R. Kloosterman, J. van der Leun i J. Rath (1999) ukazali su na to da mnogi imigranti koji dođu u Holandiju, u nedostatku finansijskih resursa i odgovarajućeg obrazovanja i kvalifikacija, nemaju mnogo opcija na raspolaganju. Kako bi preživeli na konkurentnim tržištima, okreću se neformalnim ekonomskim aktivnostima, koje zavise od specifičnih društvenih mreža - uglavnom zasnovanih na etničkim vezama. U ovom slučaju, gde su neformalne aktivnosti direktna posledica ograničenih mogućnosti na formalnom tržištu rada, društveni kapital igra važnu ulogu.

U periodu centralno-planskog upravljanja tržištem, transakcije na crnom tržištu predstavljale su mehanizam za prevazilaženje problema u vezi sa nestašicom roba i usluga u regularnoj ekonomiji (Millar, 1987; Grossman, 1989). Oskudica i prisustvo korupcije primorali su građane da koriste neformalne veze za ostvarivanja svakodnevnih transakcija, poput nabavke proizvoda, medicinske nege, dobijanja kredita i sl. Neformalne mreže koje su se tada razvile bile su od suštinske važnosti za svakodnevni život. U periodu socijalizma, pojedinci su gradili mreže sa krugom ljudi kojima su mogli verovati. Reč je o malim mrežama koje su im omogućavale da se izbore sa poteškoćama

u svakodnevnom životu, da dođu do retkih dobara, pomognu bliskim prijateljima, rođacima i susedima (Ledeneva, 1998). Pomenute mreže, koje su igrale važnu ulogu u bivšim socijalističkim privredama, predstavljale su zamenu za šire društvene mreže koje nisu mogle da egzistiraju u represivnim režimima (Ledeneva, 1998; Flap & Voelker, 2003).

Neformalne ekonomske transakcije nastavile su da igraju važnu ulogu u svakodnevnom životu i u periodu tranzicije. I pored razvoja formalnih institucija, formalne i neformalne ekonomske transakcije i dalje koegzistiraju u ovim zemljama. Kao jedan od primera možemo da navedemo iznajmljivanje stanova, koje može da se odvija preko agencija, ali i neformalnim kanalima. Ili, trgovina devizama „na crno“, mimo banaka i ovlašćenih menjačnica. Čak i kada postoje formalne institucije, pojedinci se i dalje oslanjaju na neformalne aranžmane, jer je to za njih lakše, jeftinije, profitabilnije (makar u kratkom roku), i ima manje prepreka za ulazak.

Pored broja društvenih kontakata, i kvalitativna dimenzija društvenih odnosa, takođe, igra važnu ulogu u neformalnoj razmeni. Kvalitativna dimenzija društvenog kapitala odnosi se na poverenje i često se označava kao kulturna dimenzija društvenog kapitala (Van Deth, 2003). Poverenje ima sličnu ulogu kao i društvene veze - smanjuje transakcione troškove. Ova uloga je čak izraženija u slučaju neformalnih transakcija u odnosu na formalne zato što su pojedinci, u nedostatku formalnih mehanizama sprovođenja ugovora (policija, sudovi), upućeni na međusobno poverenje. Međusobno poverenje služi i kao garancija da učesnici u neformalnoj transakciji neće prijaviti jedni druge policiji. A. Portes (2010) navodi primer tesnih veza u jevrejskoj zajednici u Gruziji, u vreme bivšeg SSSR-a. Mnogi od njih bili su uspešni preduzetnici u sivoj ekonomiji, zaobilazeći centralizovanu privredu. To je bilo moguće zahvaljujući jakom međusobnom poverenju, utkanom u čvrste mreže bazirane na zajedničkom poreklu i kulturi.

Ovde treba ukazati na razliku između generalizovanog poverenja i međusobnog poverenja. Generalizovano poverenje predstavlja *ex ante* spremnost da se saraduje, odnosno, obavljaju transakcije sa anonimnom drugom stranom. Međusobno poverenje odnosi se na poverenje

unutar grupa međusobno povezanih pojedinaca, baziranih na profesiji, polu, političkim ili religioznim ubeđenjima, rasnoj ili nacionalnoj pripadnosti itd. Društvene grupe mogu da kreiraju visok nivo interne solidarnosti i poverenja. Međutim, mnoge grupe postižu internu koheziju na štetu drugih, koji se tretiraju sa sumnjom i nepoverenjem, što produkuje značajne negativne eksterne efekte za društvo u kome funkcionišu (Fukuyama, 2000). U ovom slučaju, visok nivo poverenja unutar grupe, koincidira sa slabljenjem poverenja prema ostalim pojedincima u društvu. Ekonomske prednosti društvenih mreža bivaju potkopane nemogućnošću uspostavljanja tzv. premošćujućih veza između društvenih grupa, što dovodi do formiranja zatvorenih, parohijalnih mreža (Fukujama, 1995; Castells, 1997). Pored parohijalizma, drugi razlog za zabrinutost odnosi se na sklonost mreža da podstiču tajnost i prikrivanje, što podriva poštovanje zakona i poretka. Tako, umesto da podstiču ekonomsku efikasnost, postojeće društvene mreže u stvari podstiču korupciju i oportunističko ponašanje.

Pored poverenja između pojedinaca, važno je i poverenje pojedinaca u institucije. U uslovima niskog nivoa poverenja u institucije, pritisak na državne službenike da kvalitetnije i odgovornije obavljaju svoje dužnosti je slab. Sa rastom nivoa poverenja jača javni pritisak na državne službenike, stvaraju se pretpostavke za efikasnije javno upravljanje i stvaranje poslovnog ambijenta koji je podsticajan za ekonomske aktivnosti (Lekovic, 2012, 65-78). Postoji inverzan odnos između institucionalnog poverenja i neformalnih transakcija. Ukoliko većina građana u društvu postojeće institucije percipira kao pravične i nepristrasne, onda u takvom društvu postoji poverenje u formalne institucije koje regulišu transakcije. Visok nivo poverenja u institucije odvraća pojedince od učestvovanja u neformalnim transakcijama. S druge strane, ukoliko se državna regulacija doživljava kao mešanje države u oblasti u kojima ne bi trebalo da interveniše, dolazi do erozije poverenja u državne institucije, koje postepeno gube legitimitet. U takvim uslovima, akteri su spremniji da učestvuju u neformalnim aktivnostima. Percipirani kvalitet i legitimnost intervenisanja države u privredu utiče na sklonost aktera da participiraju u neformalnim aktivnostima. Vidimo da poverenje može da ima dvojak uticaj na neformalni sektor. Pretpostavka je da

visok nivo međusobnog poverenja utiče na rast sive ekonomije, dok viši nivo institucionalnog poverenja ima negativan efekat na veličinu neformalnog sektora.

METODOLOŠKI OKVIR I IZVORI PODATAKA

U cilju ispitivanja potencijalnih uticaja društvenih veza i odnosa na odvijanje neformalnih ekonomskih transakcija u RS, u radu će se koristiti empirijski podaci iz dva istraživanja. Ispitivanje nivoa raspoloživog društvenog kapitala, u smislu inteziteta društvenih kontakata, gustine društvenih mreža i postojećeg nivoa međusobnog i institucionalnog poverenja, biće zasnovano na podacima *Trećeg Ispitivanja kvaliteta života u Evropi (Third European Quality of life Survey, Eurofound, 2012)*, sprovedenog u svim tadašnjim zemljama članicama EU, kao i u sedam od devet zemalja koje su u tom trenutku bile uključene u proces proširenja (Hrvatska, BJR Makedonija, Island, Kosovo, Crna Gora, Republika Srbija i Turska). Ispitivanje kvaliteta života u Evropi je reprezentativno istraživanje koje sprovodi *Evropska fondacija za unapređenje uslova života i rada*, a koje predstavlja bogat izvor informacija o uslovima života, smeštaju, lokalnoj životnoj sredini, zdravlju, javnim službama, socijalnoj koheziji i kvalitetu društva, kao i o subjektivnom blagostanju. Za potrebe ovog rada, analiziraće se podaci koji se odnose na poduzorak od 1002 domaćinstva u RS, prikupljeni tokom 2012. godine. U funkciji poređenja stanja društvenog kapitala u RS sa zemljama iz neposrednog okruženja i zemljama EU, biće prikazani i podaci o pojedinačnim elementima društvenog kapitala u Hrvatskoj, Crnoj Gori i BJR Makedoniji, kao i prosečne vrednosti za 27 zemalja EU.

S obzirom na to da je merenje sive ekonomije praćeno objektivnim metodološkim problemima, u naučnim istraživanjima ne postoji univerzalno prihvaćen metod merenja sive ekonomije koji bi ponudio apsolutno pouzdane i potpune podatke. U tom smislu, razvijeno je mnoštvo različitih modela procene obima sive ekonomije (Krstić, Schneider, Arandarenko, Arsić, Radulović, Randelović i Janković, 2013). Najčešće se procene obavljaju na makroekonomskom nivou, a podrazumevaju procenu udela sive ekonomije u bruto

domaćem proizvodu (Schneider, Buehn, & Montenegro, 2010). Međutim, zbog karaktera neformalnih aktivnosti koje podrazumevaju tajne, skrivene i implicitne transakcije, kao potencijalno značajan izvor podataka nameću se percepcije ekonomskih aktera o intezitetu transakcija u okviru sive ekonomije. Merenje društvenih pojava na osnovu podataka o subjektivnim percepcijama ispitanika, takođe, je opterećeno brojnim nedoumicama, pre svega, zbog odsustva vrednosne neutralnosti i objektivnosti ispitanika, što dovodi u pitanje preciznost prikupljenih podataka. Uprkos tome, za čitav niz savremenih društvenih pojava, poput korupcije, sive ekonomije, poverenja, kvaliteta državnih institucija i sl, istraživanje subjektivnih percepcija pojedinaca predstavlja uobičajeni i opšte prihvaćeni način merenja. U tom smislu, u ovom radu će se kao mera sive ekonomije koristiti podaci o percepcijama predstavnika poslovne zajednice koje se odnose na rasprostranjenost sive ekonomije u RS. Ovi podaci su rezultat petog talasa Istraživanja o poslovnom okruženju i učinku preduzeća (*Business Environment and Enterprise Performance Survey - BEEPS V*), koje sprovodi Evropska banka za obnovu i razvoj (EBRD, 2015). Navedeno istraživanje se sprovodi periodično, od 1999. godine, a zasniva se na intervjuima sa rukovodiocima preduzeća u cilju ocene kvaliteta poslovnog okruženja i glavnih izazova u razvoju privatnog sektora. Peti talas istraživanja obavljen je na uzorku od 15883 preduzeća u 30 zemalja Istočne Evrope i Centralne Azije, a za potrebe ovog rada korišćeni su rezultati ispitivanja 360 preduzeća u RS, prikupljeni u periodu od januara do avgusta 2013. godine. Vlasnička struktura analiziranih preduzeća uključuje 317 preduzeća u 100% vlasništvu domaćeg privatnog kapitala, 25 preduzeća u 100% vlasništvu inostranog kapitala, 10 preduzeća sa određenim procentom (1% - 93%) državnog kapitala i 8 preduzeća u mešovitom vlasništvu. U istraživanje su uključeni svi tipovi preduzeća - mikro, mala, srednja i velika.

Analiza empirijskih podataka o nivou društvenog kapitala obuhvatiće kvantitativni aspekt društvenih odnosa, u vidu intenziteta neformalnih društvenih kontakata u okviru društvenih mreža, i kvalitativne aspekte društvenog kapitala, u smislu nivoa specifičnih tipova poverenja, relevantnih za podsticanje ili ograničavanje neformalnih ekonomskih transakcija.

Ispitivanje nivoa sive ekonomije u RS biće zasnovano na analizi percepcija predstavnika poslovne zajednice o nelojalnoj konkurenciji iz neformalnog sektora i sivoj ekonomiji kao jednoj od ključnih prepreka poslovanju.

DRUŠTVENI KAPITAL I SIVA EKONOMIJA - EMPIRIJSKI PODACI

Društveni kapital u okviru društvenih mreža

Uključenost pojedinaca u formalne i neformalne društvene mreže predstavlja osnovni pokazatelj mrežne dimenzije društvenog kapitala. Merenje stepena uključenosti u formalne mreže (različite društvene organizacije) zasniva se na pitanjima o pripadnosti različitim dobrovoljnim udruženjima i aktivnom učešću u njihovim aktivnostima. U Tabeli 1 prikazana je učestalost društvenih kontakata građana u vidu aktivnosti u okviru različitih klubova, društava i udruženja. Participacija u ovoj vrsti društvenih mreža omogućava pristup informacijama, otkrivanje novih mogućnosti i napredovanje u društvu. Na osnovu podataka o participaciji u okviru formalnih mreža, može se zaključiti da preko 70% građana RS nikad ne ostvaruje ovakav tip društvenih kontakata. Posmatrajući različite kategorije učestalosti, uočljivo je da se participacija u formalnim mrežama nalazi u okvirima specifičnim za zemlje regiona, ali da značajno zaostaje za zemljama EU. Prosečna vrednost indikatora učestalosti jasno potvrđuje činjenicu da je intezitet društvenih kontakata građana RS u okviru formalnih mreža nizak.

Pored angažovanja pojedinaca u društvenim organizacijama, važan element društvenog kapitala je i intezitet neformalnih društvenih kontakata. Za ispitivanje participacije pojedinaca u neformalnim mrežama meri se intezitet premošćujućih veza (sa prijateljima, kolegama i ljudima iz neposrednog okruženja) i učvršćujućih društvenih odnosa (oslanjanje na bliske porodične veze). Neformalne društvene veze imaju karakter zaštitne mreže i pogoduju jačanju odnosa međusobnog poverenja i reciprociteta i mobilisanju neformalne solidarnosti. Odnosi između članova ovih mreža uglavnom se

Tabela 1 Društvene veze u okviru formalnih mreža
(Učestvovanje u aktivnostima kluba, društva ili udruženja)

	Republika Srbija	BJR Makedonija	Crna Gora	Hrvatska	Prosek Balkan	Prosek EU 27
1 Svakog ili skoro svakog dana	3,0%	1,4%	1,9%	4,1%	2,8%	2,5%
2 Bar jednom nedeljno	5,7%	4,4%	4,7%	9,7%	6,2%	12,3%
3 Jedan do tri puta mesečno	6,0%	6,9%	4,2%	6,9%	6,1%	10,3%
4 Ređe	14,1%	14,0%	21,7%	14,1%	16,1%	15%
5 Nikad	71,0%	73,1%	65,8%	64,7%	68,8%	59,8%
Srednja vrednost indikatora (1-5)	4,45	4,53	4,47	4,26	4,43	4,17

Izvor: Eurofound, Third European Quality of Life Survey, 2012

karakterišu kao učvršćujuće veze, koje jačaju odnose unutar homogenih grupa i obezbeđuju pomoć i podršku u prevazilaženju problema materijalnog i nematerijalnog karaktera. U Tabelama 2 i 3 prikazani su podaci o tome koliko se građani RS oslanjaju na lične, neformalne kontakte u rešavanju važnih životnih problema. Na osnovu prikazanih podataka, može se konstatovati da pojedinci koji žive u balkanskim zemljama visoko vrednuju odnose sa prijateljima i porodicom i oslanjaju se na njihovu podršku tokom svog života u mnogo većem obimu u odnosu na građane

EU. Obrnuto, u zemljama EU građani se češće odlučuju da pomoć ili podršku potraže od zvaničnih institucija, dok se u RS mali procenat oslanja na institucionalne kapacitete za rešavanje problema nezaposlenosti, finansijskih i drugih ličnih ili porodičnih problema. Na primer, čak 73,6% građana RS oslanja se na pomoć porodice ili prijatelja u traženju posla, dok samo 9,2% koristi usluge zvaničnih institucija.

Empirijski podaci ukazuju na to da su se građani RS i zemalja regiona, u godinama ekonomskih i političkih

Tabela 2 Neformalne mreže: Podrška/pomoć u traženju posla

	Republika Srbija	BJR Makedonija	Crna Gora	Hrvatska	Prosek Balkan	Prosek EU 27
Član porodice ili rođak	42%	44,9%	63,7%	34,2%	46,2%	30,6%
Prijatelj, komšija ili neko drugi	31,6%	27,2%	22,5%	31,6%	28,3%	24,6%
Pružalac usluga, institucija	9,2%	17,8%	5,5%	14%	11,6%	23,1%
Niko	17,2%	10,1%	8,3%	20,1%	13,9%	21,8%

Izvor: Eurofound, Third European Quality of Life Survey, 2012

Tabela 3 Neformalne mreže: Hitna pozajmica novca

	Republika Srbija	BJR Makedonija	Crna Gora	Hrvatska	Prosek Balkan	Prosek EU 27
Član porodice ili rođak	63,0%	68,5%	81,4%	70,7%	70,9%	69,4%
Prijatelj, komšija ili neko drugi	28,4%	22,4%	15,6%	20,0%	21,6%	11,9%
Pružalac usluga, institucija	2,2%	3,9%	0,5%	3,6%	2,6%	9,2%
Niko	6,4%	5,3%	2,5%	5,7%	4,9%	9,6%

Izvor: Eurofound, Third European Quality of Life Survey, 2012

promena nakon tranzicije, okrenuli jačanju neformalnih društvenih veza, tražeći spas u društvenim nišama sastavljenim od bliskih rođaka i prijatelja. Dakle, proces tranzicije u balkanskim zemljama uticao je na to da se kreiranje društvenog kapitala usmeri u pravcu opstajanja i jačanja neformalnih mreža, tj. očuvanja karakteristika društvenog kapitala iz socijalističkog perioda. Opstajanje neformalnih mreža, kao glavnih poluga za rešavanje svakodnevnih životnih problema, praćeno je sporim razvojem širih formalnih mreža.

Poverenje kao kvalitativni aspekt društvenog kapitala

Merenje nivoa generalizovanog poverenja zasnovano je na odgovorima ispitanika na pitanje „Da li biste rekli da se većini ljudi može verovati?“, gde se ispitanici opredeljuju za jedan broj na skali od 1 („Mora se biti oprezan“) do 10 („Većini ljudi se može verovati“). Podaci o nivou generalizovanog poverenja u RS, zemljama u okruženju i prosečnim vrednostima za EU27 prikazane su u Tabeli 4.

Empirijski podaci ukazuju na nizak nivo generalizovanog poverenja u RS - samo 2,3% ispitanika iz RS opredelilo se za broj 10, koji označava maksimalni stepen poverenja u ljude uopšte. Procenat ispitanika koji veruju da se ljudima može verovati (zbir odgovora 6 - 10) je dva puta manji (33,5%) u odnosu na procenat ispitanika (66,3%) koji iskazuju nepoverenje (zbir odgovora 1-5). U poređenju sa rezultatima istraživanja u EU, uočava se veliki jaz u nivou poverenja. Ranija istraživanja poverenja ukazivala su na dugoročnu i

hroničnu prirodu tog jaza, uz evidentnu tendenciju daljeg opadanja poverenja u tranzicionim zemljama, koja doprinosi produbljivanju razlika u nivou poverenja između razvijenih evropskih zemalja i zemalja u tranziciji. Nivoi poverenja u balkanskim zemljama su relativno ujednačeni, što ukazuje na slične uslove akumulacije društvenog kapitala. Jedan od statistički značajnih prediktora ($\text{sig} = 0,0037$) nivoa poverenja u RS jeste visina dohotka, u smislu da ispitanici koji pripadaju nižim dohodovnim kvartilima iskazuju niži stepen poverenja u ljude uopšte.

Važan parametar društvenog kapitala u jednoj zemlji predstavlja i stepen poverenja građana u institucije sistema. Indikator institucionalnog poverenja zasniva se na skalama procene poverenja (u konkretnom slučaju od 1, što podrazumeva potpuno odsustvo poverenja, do 10, što označava puno poverenje) u različite institucije. U Tabeli 5 prikazani su podaci

Tabela 4 Nivo generalizovanog poverenja (na skali od 1-10)

Zemlja	Srednja vrednost indikatora
Republika Srbija	4,53
BJR Makedonija	3,54
Crna Gora	4,86
Hrvatska	4,59
Prosek Balkan	4,38
Prosek EU 27	5,03

Izvor: Eurofound, Third European Quality of Life Survey, 2012

Tabela 5 Poverenje u institucije (na skali od 1 -10)

Zemlja	Vlada	Skupština	Pravni sistem	Štampa	Lokalne vlasti	Policija
Republika Srbija	2,95	2,88	3,08	3,56	3,29	4,33
BJR Makedonija	4,18	3,90	4,00	3,93	4,06	4,66
Crna Gora	4,00	4,08	4,17	4,67	3,85	4,53
Hrvatska	3,32	2,96	3,15	3,54	3,33	4,66
Prosek Balkan	3,61	3,46	3,60	3,93	3,63	4,55
Prosek EU 27	4,05	4,05	4,76	4,47	5,30	5,91

Izvor: Eurofound, Third European Quality of Life Survey, 2012

o prosečnom poverenju u različite institucije u RS, zemljama u regionu i evropskim zemljama.

Istraživanje poverenja u institucije u RS ukazuje na alarmantno nizak nivo poverenja građana, naročito u političke institucije (parlament, vlada). Nešto viši nivo poverenja uživaju institucije pravosudnog sistema i sistema zaštite, ali prema ovom pokazatelju, RS predstavlja državu koja uživa najmanje poverenja svojih građana, čak i u odnosu na zemlje iz neposrednog okruženja. Sa najnižim nivoom poverenja suočavaju se upravo institucije koje su od najvećeg značaja za funkcionisanje privrednog i političkog života (pravosuđe, vlada, parlament). Da je reč o nepoverenju građana prema svim, a ne pojedinačnim institucijama, potvrđuju i visoki koeficijenti korelacije

između pokazatelja poverenja u pojedinačne institucije sistema (Tabela 6).

Siva ekonomija kao prepreka u poslovanju

Za merenje obima sive ekonomije u savremenim privredama koriste se različiti metodi, kao osnova za obima sive ekonomije izražene u vidu procenta bruto domaćeg proizvoda. Jedan od takvih metoda je MIMIC (Multiple Indicators, Multiple Causes), koji uzima u obzir višestruke uzroke i višestruke efekte sive ekonomije, predstavljajući najobuhvatniji metod merenja kako po sektorima (domaćinstva, preduzeća), tako i po aktivnostima. Postoje i metodi koji sivu ekonomiju mere na osnovu podataka o poštovanju poreskih propisa kod domaćinstava (HTC metod),

Tabela 6 Koeficijenti korelacije između indikatora poverenja u Republici Srbiji

	Skupština	Pravni sistem	Štampa	Policija	Vlada
Pravni sistem	0.766**	-	-	-	-
Štampa	0.556**	0.539**	-	-	-
Policija	0.584**	0.590**	0.572**	-	-
Vlada	0.806**	0.721**	0.604**	0.627**	-
Lokalne vlasti	0.690**	0.634**	0.566**	0.544**	0.760**

Napomena: ** p < 0.01

Izvor: Autori, na osnovu: Eurofound, Third European Quality of Life Survey, 2012

gde se merenjem obuhvataju oni oblici sive ekonomije koji se mogu uočiti na osnovu dohotka i potrošnje domaćinstava. Procene obima sive ekonomije u RS prema pomenutim makroekonomskim modelima kreću se oko 30% bruto domaćeg proizvoda - 30,1% prema MIMIC metodu i 23,6% prema u 2010. godini prema HTC metodu (Krstić i ostali, 2013).

Zbog razlika u obuhvatu, oblicima sive ekonomije koji su predmet merenja i metodologiji procene postojećih modela merenja, njihovi rezultati se često dopunjuju anketiranjem predstavnika preduzeća, kako bi se iz njihovog ugla sagledao fenomen sive ekonomije i procenila rasprostranjenost njenih oblika u ovom sektoru. U tom smislu, u ovom radu kao pokazatelj sive ekonomije koristiće se percepcije predstavnika poslovne zajednice o nelojalnoj konkurenciji koja dolazi iz neformalnog sektora privrede, prikupljenih u okviru Istraživanja o poslovnom okruženju i učinku preduzeća tokom 2013. godine (EBRD, BEEPS V Report, 2015a).

Prema rezultatima ovog istraživanja, tri najznačajnije prepreke u poslovanju preduzeća u RS jesu politička nestabilnost, visina poreskih stopa i pristup finansijskim sredstvima (Tabela 7). Međutim, preko 10% preduzeća u uzorku kao ključni izazov sa kojim se suočavaju u svom poslovanju ističe nelojalnu konkurenciju iz neformalnog sektora.

Da ovaj problem prevazilazi nacionalne, pa i regionalne granice, ukazuje činjenica da su preduzeća iz više od trećine zemalja obuhvaćenih istraživanjem istakla sivu ekonomiju kao glavnu prepreku u svom poslovanju (samo je 9 zemalja u kojima se siva ekonomija nije našla među tri najvažnije prepreke). Preko 40% anketiranih preduzeća prijavilo je da se suočava sa nelojalnom konkurencijom iz neformalnog sektora. Pritom se pod sivom ekonomijom u ovom istraživanju ne podrazumeva samo poslovanje preduzeća koja nisu formalno registrovana, već i aktivnosti registrovanih preduzeća poput prikazivanja nižih prihoda, manjeg broja radnika ili nižih zarada, u cilju izbegavanja plaćanja poreza ili pribavljanja potrebne dokumentacije. Rasprostranjenost neformalnih aktivnosti najuočljivija je u preduzećima čiji se promet uglavnom obavlja u gotovini (male radnje, taksi službe), kao i u sektorima

Tabela 7 Najveće prepreke u poslovanju u Republici Srbiji

Najveća prepreka u poslovanju	Broj preduzeća	%
Pristup finansiranju	52	14,44
Pristup zemljištu	2	0,56
Dozvole	6	1,67
Korupcija	22	6,11
Sudstvo	18	5,00
Kriminal	12	3,33
Carine i trgovinska regulativa	14	3,89
Električna energija	3	0,83
Nekvalifikovana radna snaga	7	1,94
Radno zakonodavstvo	6	1,67
Politička nestabilnost	70	19,44
Nelojalna konkurencija iz neformalnog sektora	39	10,83
Poreska administracija	17	4,72
Poreske stope	60	16,67
Transport	2	0,56
n/a	30	18,61
Ukupno	360	100,00

Izvor: EBRD, BEEPS V Report, 2015a

građevinarstva, poljoprivrede i usluga koje se pružaju domaćinstvima (EBRD, 2015a).

Različita preduzeća u RS imaju različite percepcije o sivoj ekonomiji - određene vrste preduzeća izložene su u većoj meri konkurenciji iz neformalnog sektora, poput malih preduzeća, preduzeća koja posluju kraće vreme, i onih koja posluju u malim mestima (Tabela 8).

Detaljniji podaci o percepcijama preduzeća o sivoj ekonomiji kao prepreci u njihovom poslovanju prikazani su u Tabeli 9. Samo 40,83% preduzeća nema problema sa konkurencijom iz neformalnog sektora, dok oko 6% preduzeća ukazuje da je to najozbiljnija prepreka u poslovanju. Trećina preduzeća smatra da poslovanje konkurentskih preduzeća iz neformalnog sektora privrede ugrožava njihov rad (zbir kategorija umerena, velika i veoma ozbiljna prepreka).

Tabela 8 Karakteristike preduzeća koja sivu ekonomiju smatraju najvećom preprekom u poslovanju

	Broj preduzeća
Veličina preduzeća	
Mikro	2
Mala	22
Srednja	12
Velika	3
	39
Godine poslovanja	
Do 5	1
6-25	38
26-50	0
Preko 51	0
	39
Privredna grana	
Proizvodnja	12
Trgovina	13
Ostale usluge	14
	39
Vlasništvo	
Privatni domaći kapital	33
Privatni strani kapital	4
Državni kapital	0
Ostalo	2
	39
Región	
Beograd	11
Vojvodina	11
Šumadija i Zapadna Srbija	13
Južna i Istočna Srbija	4
	39
Veličina lokaliteta	
Preko 1 milion (glavni grad)	11
250000 do milion	2
50000-250000	10
Manje od 50000	16
	39

Izvor: EBRD, BEEPS V Report, 2015a

Tabela 9 Percepcije o sivoj ekonomiji kao prepreci u poslovanju u Republici Srbiji

Percepcija o sivoj ekonomiji kao prepreci	Broj	%
Nije prepreka	147	40,83%
Manja prepreka	71	19,72%
Umerena prepreka	55	15,28%
Velika prepreka	40	11,11%
Veoma ozbiljna prepreka	21	5,83%
Ne znam	5	1,39%
Bez odgovora	21	5,83%
Ukupno	360	100%

Izvor: EBRD, BEEPS V Report, 2015a

Istraživanjem je ustanovljeno da se čak 45% preduzeća u svom poslovanju susreće sa konkurentskim preduzećima iz neformalnog sektora. Više od 12% preduzeća ističe da je broj konkurenata iz neformalnog sektora toliki da ih je teško izbrojati. Samo 2,71% preduzeća obuhvaćenih uzorkom ističe da nema konkurente. Prosečan broj konkurenata iz neformalnog sektora koji prijavljuju anketirana preduzeća je 16,87. U Tabeli 10 detaljnije su navedeni rezultati istraživanja o broju konkurenata iz neformalnog sektora privrede.

Tabela 10 Broj konkurenata iz neformalnog sektora

Broj konkurenata	N	%
Nema konkurente	9	2,71%
1-5	104	31,33%
6-10	72	21,69%
10-50	69	20,78%
51-99	6	1,81%
100	13	3,92%
Toliki da ih je teško prebrojati	41	12,35%
Bez odgovora	18	5,42%
Ukupno	332	100%

Izvor: EBRD, BEEPS V Report, 2015a

ZAKLJUČAK

Metodološki problemi i nedoumice koji prate sve pokušaje merenja neopipljivih društvenih fenomena, poput poverenja, gustine društvenih mreža i rasprostranjenosti sive ekonomije u jednoj privredi, predstavljaju jedno od suštinskih ograničenja u istraživanju odnosa između društvenog kapitala i obima neformalnih transakcija. Ipak, savremena istraživanja ovih pojava dostigla su zadovoljavajući nivo objektivnosti i preciznosti, te danas predstavljaju osnov za donošenje validnih zaključaka o odnosima između navedenih pojava. Osnovni doprinos istraživanja u ovom radu odnosi se na proširivanje analize potencijalnih uzroka sive ekonomije u Republici Srbiji, ukazivanjem na karakteristike društvenih veza kao potencijalne determinante obima transakcija u neformalnom sektoru privrede. Na osnovu istraživanja korišćenih u ovom radu, može se tvrditi da se stanovništvo i privreda RS suočavaju sa nekoliko ozbiljnih izazova.

Pre svega, podaci o društvenim odnosima ukazuju na to da je razvoj društvenog kapitala u RS u godinama intenzivnih ekonomskih i političkih promena tokom tranzicije išao u pravcu razgradnje generalizovanog poverenja, poverenja u institucije i participacije u formalnim društvenim mrežama. Nepoverenje prema ljudima uopšte i osećaj da se ne mogu osloniti na formalne institucije sistema, uticale su na građane Srbije da neguju neformalne društvene veze i specifičan tip poverenja karakterističan za homogene, zatvorene grupe. Specifičnosti društvenog kapitala u Srbiji ogledaju se u tome što snažne neformalne mreže nasleđene iz perioda pre tranzicije, nastale kao supstitut za funkcionalne formalne sisteme u uslovima neizvesnosti i nestašica, opstaju i danas.

Snažne neformalne mreže i partikularizovano poverenje često se u teoriji društvenog kapitala označavaju kao negativan društveni kapital, s obzirom da ovakva vrsta društvenih veza i odnosa olakšava realizaciju društveno nepoželjnih aktivnosti - kriminala, korupcije, sive ekonomije. Procene obima sive ekonomije iz ugla preduzeća ukazuju da je neformalni sektor privrede rasprostranjen toliko da predstavlja relevantnu prepreku u poslovanju preduzeća u RS. Nelojalna konkurencija

formalno neregistrovanih preduzeća, ali i aktivnosti registrovanih preduzeća usmerenih na zaobilaženje pravila ili izbegavanje finansijskih obaveza prema državi, predstavlja dodatni problem preduzećima u zemlji koja se, prema međunarodnim standardima, smatra nisko konkurentnom privredom.

Uvažavajući dejstvo institucionalnih faktora koji omogućavaju razvoj sive ekonomije (poreskog opterećenja, stepena regulacije privrede, kapaciteta državne uprave), koji nisu bili predmet analize u ovom radu, na osnovu iznetih podataka o društvenom kapitalu i sivoj ekonomiji u RS može se zaključiti da, u skladu sa polaznim pretpostavkama, visok nivo međusobnog poverenja i odsustvo poverenja u institucije podstiču rast sive ekonomije.

Zaključci izneti u radu upućuju na potrebu daljeg ispitivanja obima sive ekonomije u RS, kao i utvrđivanja kvantitativnih odnosa između pojedinačnih elemenata društvenog kapitala i rasprostranjenosti sive ekonomije. U cilju otkrivanja ključnih uzroka i faktora koji pospešuju intezitet neformalnih transakcija, neophodno je sivu ekonomiju sagledati u okviru sveobuhvatnih modela koji će utvrditi specifičan značaj kako institucionalnih uslova, tako i društvenih determinanti sive ekonomije.

ZAHVALNICA

Ovaj rad je deo Projekta osnovnih istraživanja (br. 179066), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

REFERENCE

- Burroni, L., Crouch, C., Kaminska, M., & Valzania, A. (2008). Local Economic Governance in Hard Times: The Shadow Economy and the Textile and Clothing Industries around Łódź and Naples. *Socio-Economic Review*, 6(2), 473-492. doi: 10.1093/ser/mwn005
- Busse, S. (2001). Strategies of Daily Life: Social Capital and the Informal Economy in Russia. *Sociological Imagination*, 38(3), 166-189.

- Castells, M. (1997). *The power of identity*. MA, USA and Oxford, UK: John Wiley & Sons, Ltd., Publication.
- Coleman, J. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA, USA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Dasgupta, P. (2000). Economic progress and the idea of social capital. In P. Dasgupta and I. Serageldin (Eds.). *Social capital: A multifaceted perspective* (pp. 325-424). Washington D.C. USA: World Bank.
- De Soto, H. (2000). *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. New York, NY: Basic Books.
- Eurofound. (2012). *Third European Quality of Life Survey, 2011-2012*. [computer file]. 2nd Edition. Colchester, Essex: UK Data Archive [distributor]. Retrieved January 2014, SN: 7316, from <http://dx.doi.org/10.5255/UKDA-SN-7316-2>
- European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). (2015). *Business Environment and Enterprise Performance Survey*. Retrieved August 31, 2015, from <http://ebrd-beeps.com/data/>
- European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). (2015a). *The Business Environment in the Transition Region*. BEEPS V Report. Retrieved September 4, 2015 http://ebrd-beeps.com/reports/beeps_v_report/
- Field, J. (2003). *Social Capital*. London, UK and New York, NY: Routledge.
- Flap, H., & Volker, B. (2003). Communist Societies, the Velvet Revolution, and Weak Ties: The Case of East Germany. In G. Badescu, and E. Uslaner, (Eds.). *Social Capital and the Transition to Democracy*. London, UK: Routledge.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. London, UK: Hamish Hamilton.
- Fukuyama, F. (2000). Social Capital and Civil Society. *Working Paper 00/74*, Washington D.C. USA: International Monetary Fund.
- Grossman, G. (1989). Informal Personal Incomes and Outlays of the Soviet Urban Population, In A. Portes, M. Castells, & L. Benton (Eds.), *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries* (pp. 150-170). Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Johnson, S., Kaufmann, D., & Zoido-Lobaton, P. (1998). Regulatory Discretion and the Unofficial Economy. *American Economic Review*, 88(2), 387-392.
- Kloosterman, R., van der Leun, J. & Rath, J. (1999). Mixed embeddedness: (In)formal Economic and Immigrant Business in the Netherlands. *International Journal of Urban and Regional Research*, 23(2), 252-266.
- Krstić, G., Schneider, F., Arandarenko, M., Arsić, M., Radulović, B., Randelović, S. i Janković, I. (2013). *Siva ekonomija u Srbiji: Novi nalazi i preporuke za reforme*. Beograd, Republika Srbija: Fondacija za razvoj ekonomske nauke.
- Ledeneva, A. (1998). *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking, and Informal Exchanges*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Lekovic, V. (2012). Trust as an institutional factor of economic success. *Economic Horizons*, 14(2), 65-78. doi: 10.5937/ekonhor1202063L
- Levy, S. (2008). *Good Intentions, Bad Outcomes: Social Policy, Informality, and Economic Growth in Mexico*. Washington D.C. USA: Brookings Institution Press.
- McKinsey (2004). The Hidden Dangers of the Informal Economy. *McKinsey Quarterly*, 3, 27-37. <http://immagic.com/eLibrary/ARCHIVES/GENERAL/MCKNSYUS/M040413F.pdf>
- Millar, J. (Ed.). (1987). *Politics, Work and Daily Life in the USSR: A survey of former Soviet citizens*. Cambridge, USA: Cambridge University Press.
- Portes, A. (1994). The Informal Economy and its Paradoxes. In N. Smelser, & R. Swedberg (Eds.), *The Handbook of Economic Sociology* (pp. 426-449). Princeton, USA: Princeton University Press.
- Portes, A. (Ed.). (1995). *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity and Entrepreneurship*. New York City, NY: Russell Sage.
- Portes, A. (1998). Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24(1), 1-24.
- Portes, A. (2010). *Economic Sociology: A Systematic Inquiry*. Princeton, USA: Princeton University Press.
- Portes, A., & Landolt, P. (1996). The downside of social capital. *The American Prospect*, 7(26), 18-21.
- Schneider, F., Buehn, A., & Montenegro, C. E. (2010). *Shadow Economies All over the World. New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007*. Washington D.C. USA: World Bank.
- Thomas, J. (1992). *Informal Economic Activity*. New York, NY: Harvester.
- Van Deth, J. (2003). Measuring Social Capital: Orthodoxies and Continuing Controversies. *International Journal of Social Research Methodology*, 6(1), 79-92. DOI: 10.1080/13645570210156040

Primljeno 10. novembra 2015,
nakon revizije,
prihvaćeno za publikovanje 15. decembra 2015.
Elektronska verzija objavljena 25. decembra 2015.

Nataša Golubović je redovni profesor na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Nišu. Doktorsku disertaciju odbranila je na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Izvodi nastavu iz nastavnih predmeta Osnovi ekonomije, Politička ekonomija, Društvena ekonomika i Ekonomika javnog izbora. U naučnoistraživačkom radu, polja njenog interesovanja su ekonomska analiza politike i institucionalna analiza. Autor je udžbenika, monografija i članaka objavljenih u domaćim i međunarodnim časopisima. Učestvovala je na brojnim naučnim skupovima.

Marija Džunić je vanredni profesor na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Nišu, na Katedri za Opštu ekonomsku teoriju. Doktorsku disertaciju je odbranila na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Predaje predmete Osnovi ekonomije, Politička ekonomija, Društvena ekonomika i Ekonomika javnog izbora. Bavi se društvenim kapitalom i ekonomskim rastom. Objavila je brojne radove u časopisima nacionalnog i međunarodnog značaja, i učestvovala na međunarodnim i domaćim konferencijama.

SOCIAL CAPITAL AS A DETERMINANT OF THE SHADOW ECONOMY IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Natasa Golubovic and Marija Dzunic

Faculty of Economics, University of Nis, Nis, the Republic of Serbia

The design and implementation of the measures aimed at incorporating informal economic activities into the existing formal regulatory framework assume the knowledge of the causes and structure of the informal activity. The influence of the institutional factors that encourage the development of the shadow economy (the tax burden, the degree of the regulation of the economy, the capacity of the state administration) were the subject of extensive theoretical and empirical research. In contrast, the impact of social capital, i.e. the characteristics of social ties and relations, on the shadow economy has been investigated to a much lesser extent. Starting from the fact that the informal sector of the Serbian economy is so widespread that it represents a serious obstacle to the business activities of Serbian enterprises, the aim of this study is to investigate whether the characteristics of social ties and relations, or social capital in the Republic of Serbia (RS), represent a fertile ground for the growth of the shadow economy. In this context, the characteristics and frequency of social contacts, particularized trust and institutional trust will be separately analyzed as the determinants of the shadow economy in RS.

Keywords: social capital, social networks, trust, shadow economy

JEL Classification: E26, O17, Z13